

Notícia sobre el derelict romà “Les Sorres VIII” (Gavà, Baix Llobregat)¹

Entre els jaciments arqueològics parcialment destruïts en les darreres dècades, que no són pocs, cal destacar-ne un de ben particular: es tracta de l'ancoratge antic de les Sorres, una extensíssima zona portuària d'uns sis quilòmetres de llarg per uns quatre-cents d'ample, actualment sepultada sota el delta del riu Llobregat, que constitueix probablement el jaciment més extens de Catalunya i del qual han estat destruïdes, pel cap baix, una trentena d'hectàrees.

Malgrat que la destrucció d'aquest jaciment s'inicià el 1960, fins a la dècada dels 80 no se n'inicià l'estudi científic, encara inacabat (TARRADELL 1977 i 1983; SOLIAS 1982 i 1989; IZQUIERDO 1985; 1986; 1987a; 1988a i 1989). Cal dir que, tret del seguiment del treball de les màquines realitzat els anys 70 i 80 per l'equip del Dr. Tarradell i pel Museu de Gavà, fins avui no s'hi ha realitzat cap mena de prospecció ni excavació arqueològica, tot i que s'hi continuen desenvolupant activitats que amenacen la seva conservació.

Context geològic del jaciment

La vall del Llobregat constitueix un estret corredor que permet de traspasar de forma fàcil la barrera

imposada per la Serralada Litoral Catalana. Aquesta característica va afavorir la seva utilització com a lloc de pas vers l'interior de Catalunya. El riu permet l'accés directe a la depressió Vallès-Penedès que serveix d'eix d'unió entre el NE i el SW de Catalunya, però també porta cap a les terres del Pirineu i de l'interior; per tant, es constitueix en una via de comunicació de primer ordre.

Aquesta posició geo-estratègica féu que aquest territori fos profusament habitat en època antiga i, també, que el sector costaner de la comarca fos visitat per nombrosos vaixells d'altres indrets de la Mediterrània. La presència, sota el delta del riu, de restes de vaixells enfonsats i de la seva càrrega, pressuposa la utilització de l'espai avui dia ocupat per la plana deltaica com a lloc d'ancoratge, com a mínim des del segle IV a.C. fins el Baix Imperi Romà.

A causa d'això, la correcta determinació de l'extensió i dels límits de la costa del Llobregat en el període històric antic constitueix un problema molt important tant des del punt de vista històric com des del geològic, dins l'estudi de les fluctuacions de les línies costaneres.

Com tots els deltes, el del Llobregat és un cos tridimensional, en part a l'aire lliure i en part submergit, que s'ha format en la desembocadura d'un riu quan aquest aporta una quantitat de sediments superior a la que es poden emportar el processos erosius de la conca receptora, constituint-se situacions d'equilibri dinàmic que poden variar en el temps (MARQUÉS 1985, 152).

1. Agraïm als senyors Xavier Menéndez i Pablo, de la Secció Tècnica de Museus de la Diputació de Barcelona, i Ricardo Olmos, del C.S.I.C la informació que ens facilitaren sobre la recent exportació il·legal d'Espanya d'un casc de luxe de bronze procedent d'aquest jaciment, informació que possibilità la localització d'un segon casc el març del 1990.

El delta del Llobregat presenta forma de falca, amb les seves potències mínimes a les vores internes i les màximes a l'extrem exterior. A l'estany del Remolar ha estat determinant que les terres del delta tenen una fondària superior als 150 metres (MARQUÉS 1985, 143). Dins d'aquesta falca s'han pogut identificar dos paquets estratigràfics clars. El de sota, anomenat *complex detrític inferior*, i el superior, conegut com a *complex deltaic*. El complex detrític inferior s'assenta sobre un paleosòl, que presenta una irregularitat topogràfica acusada: la seva superfície té dues depressions o valls grans i una tercera de menys acusada. La cubeta central correspondria a la continuació en línia recta de la falla del Llobregat, vers el sector dels estanys de l'Illa i la Ricarda. Es troba a 116 metres de fondària en el punt més baix (MARQUÉS 1984, 145). S'ha interpretat que es tracta d'una antiga estructura deltaica enterrada, del sostre de la qual hi ha una datació radiocarbònica: es tracta d'una mostra estreta a 53 metres de fondària, datada vers el 10.900 +/- 140 BP.

El complex deltaic comprèn els materials que van des d'aquest nivell d'estabilització del mar fins als nivells superficials actuals de la plana deltaica (MARQUÉS 1985, 159 i ss.). S'hi aprecia una estabilització del nivell del mar a -20 metres, a partir de la qual es desenvolupa una nova etapa transgressiva, seguida de la progradació que porta a emergir la plana deltaica (MARQUÉS 1985, 175).

Marqués (1985, 176-181) situa la primera línia de costa reconeixible al llarg de l'antiga carretera de València, en una franja d'uns 200 metres d'ample i proposa datar aquesta barra litoral en el segle i de la nostra era, basant-se en els materials romans recollits a les explotacions d'àrids. Aquesta interpretació cronològica presenta problemes, la qual cosa ja ens ha fet manifestar sobre la necessitat de revisar la datació d'aquesta platja en aquell moment (IZQUIERDO 1985; SOLIAS 1989, 71 i ss.).

A més d'aquesta primera línia sembla que se'n poden reconèixer, com a mínim, quatre més (MARQUÉS 1985), relacionades amb els estanys litorals, dues de les quals es daten entre el segle xi i el xviii, mentre que la cinquena és encara més recent.

El model típic d'evolució del delta ha de ser el següent: després de la formació d'una barra se n'anaven formant d'altres al davant, que quedaven com a zones altes i deixaven zones pantanoses entre elles. Amb el temps aquestes zones pantanoses s'omplien de sediments. Aquest procés devia ser continu, i és possible que diferents barres estiguessin en formació al mateix temps (MARQUÉS 1985).

Les raons del creixement ràpid del delta cal buscar-les (MARQUÉS 1985, 164) en la desforestació de la conca alta del Llobregat i en la introducció d'unes tècniques agrícoles que afavorien l'erosió superfi-

cial. Per exemple, els cereals deixen la terra totalment nua una part de l'any; la vinya, l'olivera i els arbres fuiters la deixen parcialment nua tot l'any.

Actualment (MARQUÉS 1984, 1885-190), s'observa que la costa pateix un fort retrocés al voltant de la desembocadura, mentre que es manté força estable en la regió central, que va des de la Ricarda i el Remolar fins a la Pineda de Castelldefels, i creix al sud d'aquesta àrea. Aquesta regressió del delta es dona sobretot a la zona més meridional, per diverses causes relacionades bàsicament amb el sobreaprofitament de les aigües i els sediments.

"Les Sorres"

El jaciment de les Sorres és testimoni d'una antiga vasta àrea d'ancoratge, situada a la banda sud-oest de la desembocadura del Llobregat, en una rada protegida pels vents dels quadrants septentrionals pels darrers contraforts del Massís de Garraf-Ordal. Segons les troballes conegudes, aquesta àrea d'ancoratge devia servir a l'antiguitat de port de comerç de la vall del Llobregat, situant-se a l'oest d'aquesta per tal d'evitar els vents que s'hi encaixonen i que podien posar en perill l'estabilitat dels vaixells. No obstant això, la rada devia ser oberta als vents de llevant, la qual cosa pot justificar l'enfonsament d'alguns dels vuit derelictes que s'hi han localitzat. El caràcter d'ancoratge freqüent de la zona és sobradament justificat per la localització de nombroses àncores, de les quals se n'ha pogut documentar nou de ferro, així com dos ceps i una abraçadora de plom. Igualment, s'hi ha trobat nombrosos materials dispersos espacialment i cronològica, fruit de la neteja de les cales dels vaixells i dels accidents que devien produir-se, especialment, en el moment de carregar i descarregar mitjançant embarcacions auxiliars.

El jaciment es troba avui sota la plana deltaica del riu Llobregat, als voltants de l'antic camí ral de Barcelona a València en els termes municipals de Castelldefels, Gavà i Viladecans. Les extraccions d'àrids han permès demostrar que s'estén de forma discontinua al llarg d'uns sis quilòmetres, amb una amplada màxima de vuit-cents metres a cada banda de l'esmentat camí, si bé es possible que aquesta extensió sigui encara superior.

La profunditat de les troballes oscil·la entre cinc i catorze metres sota la plana deltaica, equivalents a una fondària de tres a dotze metres sota el nivell del mar; dades que són dins els marges habituals dels ancoratges antics (GIANFROTTA, POMEY 1981).

Segons els materials coneguts, la major part dels quals és avui dipositada al Museu de Gavà, l'ancoratge començà a ser utilitzat en el període ibèric antic, vers el segle iv a.C., tal com ho indiquen àmfores púniques ebussitanes de les formes 14

Fig. 1. - Casc de bronze (etruskisk) helmtyp mit stirnkehle).

(350 +/- 45 a.C.) i 22 (350-225 a.C.) de Joan Ramon, i un bol de vernís negre del taller de Roses, atribuïble al tipus Lamboglia 25 (300-250 a.C.). L'època de màxima activitat pot situar-se als segles II i I a.C. i a la primera meitat del segle I d.C. En aquesta època se succeeixen dues fases ben delimitades: fins al darrer quart del segle I a.C., sembla que l'ancoratge fou testimoni de l'arribada massiva de vi italià, procedent de la Campània, el Laci i Apúlia i destinat, probablement, al consum dels poblat indígenes i dels primers habitants romans. A la segona meitat del segle I a.C. la romanització del territori sembla que va comportar una extensió ràpida del conreu de la vinya, i va fer de la vall del Llobregat una regió exportadora de vins de baixa qualitat, destinats inicialment al sud de les Gàl·lies i, posteriorment, al gran mercat de la ciutat de Roma. Per causes encara no ben establertes, a mitjan segle I sembla que s'atura l'exportació vínica, i es detecta el pas per l'ancoratge d'àmfores gal·les amb destinació desconeguda, així com de produccions bètiques de contenidors per a oli i salaons de peix. Els materials coneguts testimonien l'ús de l'ancoratge fins al segle V, amb la presència d'àmfores africanes de diversos tipus i cronologies (IZQUIERDO 1985; 1986; 1987; 1988 i 1989). A més de

materials relacionats amb el comerç de vi, l'ancoratge ha ofert nombrosos objectes relacionats amb el dels metalls, en particular lingots i mineral de ferro, i lingots i tubs de plom.

El derelict *les Sorres VIII*

El derelict del sector VIII de *les Sorres* fou localitzat casualment a mitjan anys seixanta, en el transcurs d'una extracció d'àrids al terme municipal de Gavà, i la descoberta fou mantinguda en secret. Per tal d'evitar problemes amb els poders públics, la major part del derelict va ser deixada *in situ* i coberta de runa d'obra, i gairebé tots els objectes localitzats van ser destruïts. Segons els testimonis orals, s'hi va descobrir el costellam d'un vaixell de fusta, el buc del qual era folrat amb planxes de plom. Les restes eren de dimensions considerables i hi abundaven les àmfores, totes elles relativament globulars i dotades de coll i dues nanses, de la qual cosa deduïm que possiblement es tractés d'àmfores greco-itàliques. Molt pocs objectes van ser conservats: un casc de bronze, venut recentment a la galeria Christie's, fou recollit pel maquinista de la cullera que realitzava l'extrac-

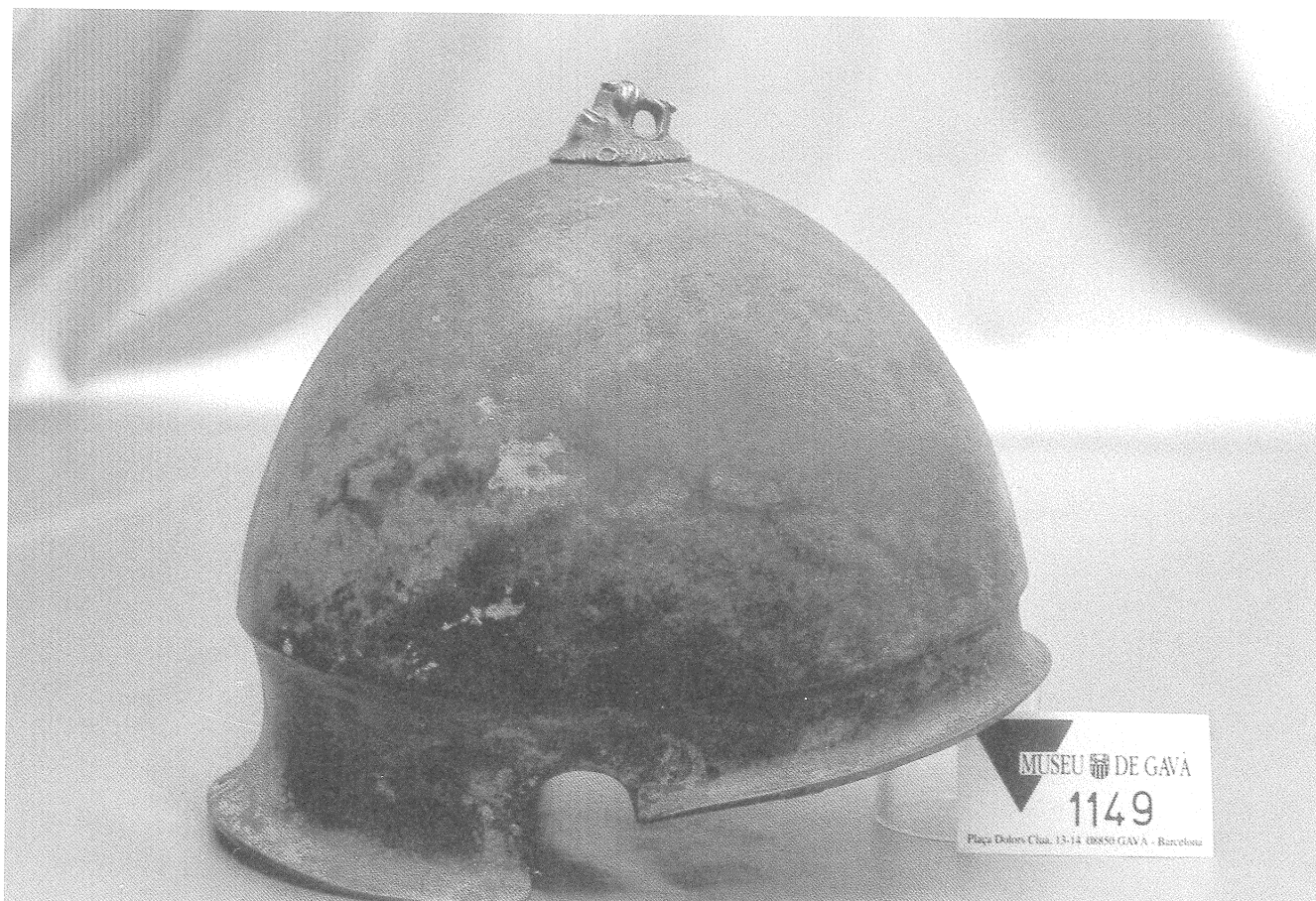

Fig. 2. - Detall del botó en forma de cap de lleó.

ció; un altre casc, avui al Museu de Gavà, passà a decorar les dependències de l'empresa extractora; una àncora de ferro, de les tres que es van trobar, fou regalada a una família benestant per ornamentar una finca rústica; algunes àmfores van ser recollides pels camioners que distribuïen la sorra, i no és probable que puguin ser localitzades. Diversos testimonis asseguren que hi havia tubs de plom fets a partir d'una làmina, corresponents probablement a la bomba de sentina, mentre que algú altre ens ha parlat també d'una espasa, dada que ens sembla més dubtosa i que no hem pogut confirmar. Finalment, un aficionat a l'arqueologia hi recollí una campana de bronze, que ingressà al Museu de Gavà l'any 1978.

El derelictes es troba entre dos sectors clarament d'ancoratge, dins d'una àrea on les troballes d'objectes antics eren relativament escasses. A uns centenars de metres a l'est s'hi ha localitzat un vaixell carregat de mineral de ferro (les *Sorres IV*) i una àrea d'ancoratge relacionada possiblement amb la vil·la romana de la Mare de Déu de Sales (Viladecans). A un quilòmetre a l'oest hi ha el sector anomenat *les Sorres III*, on van ser localitzats dos derelictes més, un dels quals és datable

probablement al tercer quart del segle I a.C. (les *Sorres IIIb*), mentre que l'altre duia un carregament de *dolia*, àmfores locals de la forma Dressel 2/4, un bloc de marbre treballat que va ser destruït, i lingots i tubs de plom de gran diàmetre. Aquest derelictes cal datar-lo en la primera meitat del segle I (IZQUIERDO 1987).

Els materials

Els objectes procedents del derelictes *les Sorres VIII* que hem pogut fitxar fins aquest moment són, tan sols, els següents:

1. Casc de bronze amb decoració aplicada del mateix metall. El coneixem únicament per fotografies i fotocòpies a partir de les quals s'ha realitzat un dibuix. El casc és ultrahemisfèric, lleugerament apuntat en l'eix longitudinal. La decoració és simètrica a banda i banda d'aquest eix i consta dels motius següents: a la part inferior, formant una visera contínua, hi ha una doble línia d'escates. A sobre d'aquesta, al centre de la part frontal, hi ha aplicada una peça que forma el tors d'una figura humana alada, probablement una quimera. A sobre

d'aquesta, i ocupant tot el cos del casc, hi ha una tija vegetal fent roleus que acaba al centre de cada costat del casc amb un botó en forma de roseta. D'aquesta tija surten diverses palmetes que el decoren simètricament. En la part més alta hi ha dues aplicacions simètriques en forma de lleó preparat per a saltar, amb els músculs clarament remarcats, que deixen espai per a col·locar una crinera. Aquesta és la peça més excepcional apareguda fins a la data a tot el curs inferior del Llobregat.

Situació actual: desconeguda, a l'estranger. Va ser tret il·legalment de l'Estat espanyol al llarg de l'any 1989. Dimensions: Altura 20,5 cm. Longitud 22 cm. Amplada 20,3 cm. Pes: 1.760 grams.

Paral·lels i cronologia: Es coneixen dos casos de característiques similars, ambdós al Museu de Berlín. Tots dos cascos tenen com a característica més rellevant la forja de tipus etrusc. El primer, probablement procedent de Pisa, presenta a la part frontal una cara de gorgona i té la vora coberta d'escates. Així mateix, presenta tiges vegetals acabades en rosetes en els laterals i està rematat per dos lleons que formen el suport per al plomall, com en el cas les *Sorres* (BOTTINI et al. 1988, núm. 85, abb. 32). Segons BOTTINI (et al. 1988, 37) correspon a la forma característica dels cascs de Negau, del segle v a.C.

El segon casc és lleugerament diferent, atès que vist per davant sembla una màscara amb les celles arquejades i els ulls grossos (aquests, originalment, de vidre blau). La decoració és similar a la dels cascs grecs de la Calcídica. La cronologia és similar a l'anterior (BOTTINI et al. 1988, p. 37, núm. 86, abb. 33).

Un altre objecte molt similar a aquest darrer es troba al *Museo Nazionale Etrusco* de Villa Giulia (Roma) i procedeix de la necròpolis de Vulci.

2. Casc llis de bronze del tipus anomenat en la bibliografia "etruskischer helmtyp mit stirnkehle". Presenta un front llis acanalat i uns retalls circulars laterals per a les orelles, al davant dels quals hi ha un petit forat per als ganxos, dels quals penjaven les galteres. Cobreix la nuca amb un acanalat similar de més amplada. Està rematat per un botó en forma de cap de lleó, amb un forat de banda a banda sota la llengua, per a col·locar-hi la crinera. (Fig. 1 i 2).

Situació actual: Museu de Gavà. N.R. 1149.

Dimensions: Altura 20,2 cm. Longitud 25,5 cm. Amplada 18,5 cm. Gruix: 0,5-3,5 mm.

Pes: 1.240 g.

Paral·lels i cronologia: Hi ha set cascos d'aquest tipus al Museu de Berlín, alguns dels quals són decorats, que han estat datats dels segles iv i iii a.C. (BOTTINI et al. 1988, 39-40, núms. 93-99, abb. 36).

Un casc del mateix tipus es troba en les col·leccions etrusques dels Museus Vaticans, i se'n coneix un altre procedent d'una tomba de guerrer del Fosso dell'Osteria de la necròpolis de Vulci, actualment exposat al Museu de Villa Giulia. Cap d'aquests paral·lels presenta un cap de lleó, si bé en alguns s'observa el contorn circular del botó, ja desaparegut, en la part superior.

3. Campana de bronze tubular amb vora exvasada. Té una reparació cap a la meitat, feta soldant una placa de bronze. La peça de suspensió presenta una forma lleugerament triangular.

Situació actual. Museu de Gavà. N.R. 241.

Dimensions: Diàmetre màxim: 9,3 cm. Alçada màxima: 17,6 cm. Gruix: 1,5-6 mm.

Paral·lels i cronologia: No coneixem gaire paral·lels. El més exacte quant a forma és el d'una peça de la ciutat romana d'Ercavica (Cuenca), encara que la mida d'aquella és molt més petita. Cal datar aquest paral·lel a partir del segle II abans de la nostra era.

Altres objectes del fons del Museu de Gavà poden provenir del mateix derelict, però no hi ha cap possibilitat de saber-ho amb certesa. Així, per exemple, un *simpulum* de bronze (Museu de Gavà, N.R. 1), el mànec horitzontal del qual és decorat amb dos caps de llop (AQUILUÉ - BASTIT, 1985), fou trobat en una obra, enmig d'un munt de sorra abocat per un camió. Aquest procedia d'un sector indeterminat de l'ancoratge en la mateixa època en què es descobrí el derelict que ha motivat aquest article, mentre que de molts altres objectes ni tan sols se sap en quin moment van ser trobats.

A partir dels materials i de la informació oral recollida, tenim els elements de datació següents per al derelict *les Sorres VIII*:

I) Casc núm. 1: s. v a.C. (criteris de datació estilístics)

II) Casc núm. 2: s. iv-iii a.C. (els mateixos criteris de datació)

III) Campana (núm. 3): a partir del s. ii a.C. (criteris de datació estratigràfics)

IV) Tres àncores de ferro: a partir del segle ii a.C. (derelictes. PERRONE-MERCANTI, 1978)

V) Buc folrat de plom: des del s. iv a.C. (derelict del Sec. CERDA, 1986) fins al segle I a.C.

Amb els elements de judici coneguts, sembla probable que la datació del derelict hagi de ser portada vers el segle II, a.C., moment en què tots els materials podrien estar presents en una mateixa embarcació, tenint en compte la llarga perduració que podien tenir els objectes de bronze i la presència en el jaciment de les àncores de ferro.

A causa de les peculiars circumstàncies que envolten la troballa d'aquest derelict i de l'escassa quantitat de materials coneguts, se'ns plantegen diverses possibilitats d'interpretació:

I) que els cascos estiguessin en ús al vaixell, ja sigui perquè es tractés d'un vaixell militar, pirata o comercial armat

II) que els cascos fossin objectes de comerç i, per tant, formessin part del carregament del vaixell

III) que els cascos, així com la campana i, potser altres bronzes, formessin una partida d'aquest metall destinada al reciclatge.

Tot això, en el benentès que tots els materials pertanyin a un únic conjunt i que no hi hagi una superposició de dos derelictes, possibilitat que ens sembla bastant remota, tot i que hi ha el precedent del Grand Congloué (BENOIT 1961; LYDING-WILL 1979).

Pere Izquierdo

Museu de Gavà
Plaça Dolors Clua, 13-14
08850 Gavà

Josep M. Solias

Museu d'Història de l'Hospitalet de Llobregat
Joan Pallarés, s/n.
08902 Hospitalet de Llobregat

Bibliografia

AQUILUÉ, BASTIT 1985

J. Aquilué i C. Bastit, "Sobre un cassó de bronze romà procedent del Museu de Gavà", *La Sentiú*, 8, Gavà, 1985, 44-49.

BENOIT 1961

F. Benoit, *L'épave du Grand Congloué à Marseille*, París, 1961.

BOTTINI et al. 1988

Bottini et al., *Antike Helm*, Berlín.

BLAJOT et al. 1984

M. Blajot, J. O. Granados, M. Julià, F. Puig i J. M. Solias, "El poblamiento de la zona sur de la Layetania litoral en época ibérica y romana", *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, vol. 2, Seminario de Arqueología y Etnología Turolense, Teruel, 1984, 93-110.

BLASCO, SOLIAS 1980

A. Blasco i J. M. Solias, *Les àmfores romanes del Museu de Gavà*, Barcelona, 1980, inèdit.

CERDÀ 1986

D. Cerdà, *El pecio del Sec*, Calvià, 1986.

GIANFROTTA, POMEY 1981

P. A. Gianfrotta i P. Pomey, *Archeologia Subacquea*, Milano, 1981.

IZQUIERDO 1985

P. Izquierdo, "Les Sorres: un punt d'ancoratge ibero-púnic i romà al delta occidental del Llobregat (Observació preliminar)", *La Sentiú*, 8, Gavà, 11-22.

IZQUIERDO 1986

P. Izquierdo, "Les Sorres: un punt d'ancoratge ibero-púnic i romà al delta occidental del Llobregat (Observació preliminar)", *La Sentiú*, 10, Gavà, 11-24.

IZQUIERDO 1987a

P. Izquierdo, "Algunes observacions sobre l'ancoratge de Les Sorres, al delta del riu Llobregat", *El*

vi a l'antiguitat: Economia, producció i Comerç a la Mediterrània Occidental, Badalona (1985), 1987, 133-139.

IZQUIERDO 1987b

P. Izquierdo, *L'ancoratge de Les Sorres, sota el delta del Llobregat, dins l'Economia Antiga*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1987, inèdita.

IZQUIERDO 1987c

P. Izquierdo, "Calamot-Can Valls del Racó-Les Sorres. Elements per a una reconstrucció de la Història Antiga de Gavà", *La Sentiú*, 13, Gavà, 1987, 19-27.

IZQUIERDO 1988a

P. Izquierdo, "Liaisons entre navigation maritime et fluviale en Tarraconaise: Les exemples de Les Sorres et Dertosa", *Hommage à Nino Lamboglia*, (Barcelona 1988), Louvain-la-Neuve, en premsa.

IZQUIERDO 1988b

P. Izquierdo, "L'ancoratge de Les Sorres: aportacions a l'economia antiga de la costa del Llobregat", *Fonaments*, 8, en premsa.

IZQUIERDO 1989

P. Izquierdo, "Notes sobre l'ancoratge de Les Sorres", *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, pre-actes, Castelldefels, 1989.

JULIÀ et al. 1985

M. Julià, F. Puig i J. M. Solias, "Introducció a l'estudi del poblament del delta del Llobregat en època ibèrica i romana", *XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, el Prat de Llobregat (1980), 1985, 392-413.

LYDING-WILL 1979

E. Lyding-Will, "The Sestius amphores: a reappraisal", *Journal of Field Archaeology*, 6, 3, 1979, 339-350.

MARQUÉS 1985

M. A. Marqués, *Les formacions quaternàries del delta del Llobregat*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1985.

PERRONE-MERCANTI 1979

M. Perrone-Mercanti, *Ancorae Antiquae. Per una cronologia delle ancore del Mediterraneo*, Roma, 1979.

SERRA RÀFOLS 1968

J. de C. Serra Ràfols, "Notes sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la Romanització", *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, Iª Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica*, vol. V, València, 1968, 19.

SOLIAS 1982

J. M. Solias, *El poblament del curs inferior del Llobregat en època romana*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1982, inèdit.

SOLIAS 1983

J. M. Solias, *Excavacions a l'Ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans, Baix Llobregat)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 3, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1983.

SOLIAS 1985

J. M. Solias, "Introducció a l'estudi de les activitats econòmiques d'una vil·la laietana", *Pyrenae*, 21, Institut d'Arqueologia i Prehistòria, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1985, 113-122.

SOLIAS 1989

J. M. Solias "El poblament romà del Baix Llobregat", a *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, vol. II, Castelldefels, 1989, 57-119.

TARRADELL 1977

M. Tarradell, "Sobre el poblamiento romano del Pla de Barcelona", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XVII, Museo de Historia de la Ciudad, Barcelona, 1977, 93-97.

TARRADELL 1982

M. Tarradell, "Costa del Baix Llobregat", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, 1982, 283-284.

VICENTE 1967

J. Vicente, "Anforas romanas de Gavà", *Puig Castellar*, 6, 2.ª època, Santa Coloma de Gramenet, 1967.